

MARIJAN MATICKA

Uvjeti i okolnosti za provođenje agrarne reforme
i kolonizacije u Hrvatskoj 1945. godine

Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj, jednako kao i u cijeloj Jugoslaviji, kada su se provodile, bile su pojave značajnoga društvenog dometa. Aspekti njihova djelovanja odražavali su se na ekonomsku, političku, kulturnu i ostale sfere društva u cjelini, a poglavito na prilike, položaj i aktivnost seljaštva. Agrarna reforma i kolonizacija bile su povezane, a organizirano su provođene neposredno poslije oslobođenja Jugoslavije od okupatora, odnosno nakon završetka oružane faze socijalističke revolucije.¹

Međutim, začeci agrarne reforme i kolonizacije našli su se već u narodnooslobodilačkoj borbi u toku koje se uočavaju »vesnici agrarne reforme«.² Tada »eksproprijacija i fundamentalne socijalne promene nisu proglašavane niti eksplicitno provođene« ali to nije značilo »da u izvesnoj meri nisu i vršene«.³ To je u osnovi bila prva etapa u provođenju agrarne reforme i kolonizacije. Njezina je značajka da se problem zemlje prvenstveno javljao kao izrazito praktičko pitanje, tj. pitanje obrade zemlje koja je pripadala poginulim osobama, odbjeglih obiteljima, raznim suradnicima okupatora, zatim uopće neobrađene zemlje seljaka, veleposjednika, crkve i ostalih vlasnika na oslobođenim područjima, a ne kao pitanje promjene vlasničkih odnosa i stvaranja nove posjedovne strukture. Konkretne prilike u pojedinim krajevima, napose potreba pribavljanja hrane borcima i stanovništvu uopće, nametale su zadatak obrađivanja i racionalnog korištenja što većih površina zemlje. Tu se ogledala aktivnost narodnooslobodilačkih odbora. U početku samoinicijativno, a zatim najčešće u skladu s propisima i uputama viših organa, oni su rješavali tu problematiku. Zemlja se često davala na obradu pojedincima po izrazito socijalnim kriterijima, tj. prvenstvo u dodjeljivanju zemlje na obrađivanje imali su najsiromašniji i seljaci kojima je zemlja bila najpotrebnija.

¹ Usp. *Marijan Maticka*, Društvene promjene na selu u Hrvatskoj u vrijeme provođenja agrarne reforme i kolonizacije (1945–1948), *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1977. U članku, bilješka 1, navedena je najznačajnija literatura.

² *Jovan Marjanović*, Ekonomske promene u toku Narodnooslobodilačkog rata, *Istorijski glasnik*, 1/1955, 10.

³ *Branko Petranović*, O promjenama u društveno-ekonomskoj strukturi Jugoslavije u toku narodnooslobodilačke borbe (1941–1945), *Prilozi za istoriju socijalizma*, 6/1969, 63.

Ali, ne valja zanemariti ni pokušaje i iskustva organiziranja kolektivne obrade zemlje. Pri podjeli zemlje uvijek se naglašavala njezina privremenost, a izbjegavala se eksproprijacija vlasništva. Pa i pri konfisciranoj zemlji, zemlji napuštenoj i oduzetoj od narodnih neprijatelja, nije bila definitivna dodjela zemlje u vlasništvo, tj. nisu se utvrđivali novi privatno-vlasnički odnosi. Bilo je ipak sigurno da se stari vlasnički odnosi poslije potpunog i konačnog oslobođenja Jugoslavije neće moći održati. Privremena su rješenja ukazivala na put kojim će se kretati i definitivno rješavanje vlasničkih odnosa nad zemljom.⁴

U 1945. godini, veličina oslobođenog teritorija, međunarodno priznanje nove Jugoslavije, završne borbe i napose uspješni završetak narodnooslobodilačkog rata postavljali su pitanje zemlje sve više ne samo kao problem osiguravanja obrade, već i definitivnog uređenja vlasničkih odnosa. Tada je, u relativno kratkom vremenskom razdoblju, od proljeća do jeseni 1945. godine, učinjeno na provođenju agrarne reforme i kolonizacije veoma mnogo. U teškim uvjetima neposredno poslije svršetka oružanih borbi, organizacijske izgradnje i jačanja nove vlasti, podvrgnute raznovrsnim pritiscima inozemnih i domaćih reakcionarnih krugova, ali isto tako u uvjetima izuzetnog poleta i oduševljenja radnih slojeva stanovništva, usvajana su temeljna gledišta, donijete zakonske osnove, rješavani praktički problemi, ukratko, stvoreni su uvjeti za brzo i neposredno provođenje agrarne reforme i kolonizacije.

U ovom se radu naznačuju samo neka od pitanja — iz domene zauzimanja općih stajališta i konkretnih prilika na selu u Hrvatskoj — koja su se postavljala do početka završnih rasprava o Zakonu o agrarnoj reformi i kolonizaciji.

I

Provođenje agrarne reforme i kolonizacije postalo je stvaranjem Privremene vlade DF Jugoslavije dio njezine neposredne aktivnosti. »Vlada će«, piše u Deklaraciji, »u najkraće moguće vrijeme pristupiti rješavanju takvih pitanja kao što su u pogledu seljaštva agrarna reforma i kolonizacija, kako bi siromašni slojevi seljaštva dobili na uživanje zemlju s potrebnim inventarom [...]«⁵ To je veoma kratka, ali, dakako, značajna naznaka. Istaknuta je hitnost provođenja agrarne reforme i kolonizacije u korist siromašnog seljaštva, a u Deklaraciji se, naravno, ne razrađuju modaliteti ostvarivanja. Valjalo ih je, dakle, razraditi, a i odrediti u tim pitanjima odnos između savezne vlasti i federalnih jedinica.

⁴ Opširnije o začecima provođenja agrarne reforme i kolonizacije u narodnooslobodilačkoj borbi pisao sam u referatu »Pripreme za provođenje agrarne reforme i kolonizacije u Hrvatskoj« održanom na znanstvenom skupu »Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija u Jugoslaviji u završnoj etapi drugog svjetskog rata (1944–1945)«, Beograd, 10–12. prosinca 1975. Materijali sa skupa bit će objavljeni u posebnom zborniku.

⁵ *Vjesnik*, 16. III 1945.

1.

Poslije vladine Deklaracije, Moša Pijade — potpredsjednik Predsjedništva AVNOJ-a i predsjednik njegova zakonodavnog odbora — prvi je od istaknutih predstavnika nove vlasti obuhvatnije objašnjavao problematiku i izlagao neka od gledišta po kojima bi trebalo provoditi agrarnu reformu i kolonizaciju.⁶ Ponajprije, objašnjavajući zašto je agrarna reforma i kolonizacija postala dio programa Privremene vlade, on je pisao: »U našoj zemlji, u kojoj seljaštvo čini brojno najveći deo stanovništva, dalo je ono ogromni deo žrtava u krvi i materijalnim dobrima za oslobođenje zemlje. Pa i kad uzmemo samo seljaštvo za sebe, vidimo da je i tu opšta pojava: što je seljak siromašniji, to je više dao i daje. Zato moraju i obaveze narodne države prema siromašnom i srednjem seljaštvu biti najveće. Nova vlada svesna je te obaveze, svesna je svoje svete dužnosti da te obaveze najpotpunije izvrši. Zato je ona među svoje osnovne zadatke stavila agrarnu reformu i kolonizaciju, — dakle pitanje zemlje za seljake koji nemaju zemlje ili koji je nemaju dovoljno.«⁷ Moša Pijade je, zatim, kao izvore iz kojih će se alimentirati zemljišni fond agrarne reforme i kolonizacije naznačio veleposjede, napuštene posjede, konfiscirane posjede, napose pripadnika njemačke narodnosti, posjede banaka i zele-naša. Nije posebno spominjao eksproprijaciju niti je razrađivao kriterije za određivanje zemljišnog maksimuma. Potpunije je razradio problematiku razdiobe zemlje. Smatrao je da »jedan deo slobodne zemlje treba da bude *ustupljen besplatno u punu svojinu* onima kojima bude dodeljena«. Ali, »*zemlja*, koja je sada u državnoj svojini treba u većini da bude data interesentima, takođe *besplatno, na večito uživanje*«. Zatim, »jedan deo nacionalizovane zemlje moraće u većim kompleksima da se *ustupi na večito uživanje većoj grupi seljačkih porodica za zajedničko zadrugarsko obrađivanje*«⁸ (kurz. M. M.). Prema tome, Moša Pijade predviđao je da bi tek dio zemlje bio dodijeljen seljacima u puno vlasništvo, a većina na vječito korištenje. To je značilo da seljaci dobivenu zemlju, iako će njome raspolagati, neće moći prodati, a neće im se moći ni oduzeti. Zemlja, koja je došla u vlasništvo države, trebalo je, dakle, da najvećim dijelom i ostane u državnom vlasništvu. Moša Pijade nije posebno razrađivao kriterije po kojima bi neki ipak dobili zemlju u puno vlasništvo, a drugi tek na uživanje. Inače, on je veoma jasno istakao po kojim će se mjerilima utvrđivati agrarni interesenti. »Što se tiče izbora kome će se dodeljivati zemlja«, pisao je Moša Pijade, »jasno je da dolaze u obzir seljaci koji su uopšte bez zemlje ili je imaju nedovoljno. Ali je isto tako jasno da se kod toga mora voditi računa o tome ko između njih ima prvenstveno pravo da zemlju dobije. Očigledno je da u prvi red dolaze oni koji su na bojnopolju lili krv za našu slobodu, borci i invalidi, porodice boraca i žrtve fašističkog terora, svi oni koji su časno odužili svoj dug narodu u velikoj

⁶ Moša Pijade, Pred agrarnom reformom (Iz predavanja održanog na beogradskom radiju, 20. marta 1945), *Borba*, 21. III 1945. Potpuniji tekst toga predavanja štampan je u *Radu*, organu Jedinstvenih sindikata radnika i nameštenika Jugoslavije, 31. III 1945. Tekst iz *Borbe* preuzet je u: *M. Pijade*, Izabrani spisi, tom I, knj. 3, Beograd 1965.

⁷ *Isti*, Izabrani spisi, n. dj., 228.

⁸ *Isto*, 230.

borbi i koji su za stvar narodnu davali i stradali. Izdajnici, sluge okupatora, dezerteri i svi koji su se izvlačili od obaveze prema narodu, ne mogu očekivati da budu nagrađeni zemljom. Porodica koja nije dala borce već izdajnike i dezertere ne može očekivati zahvalnost otadžbine.«⁹

Moša Pijade je, naravno, veoma izravno povezao provođenje agrarne reforme i kolonizacije. Naime, »samo manji deo seljaka bez zemlje ili sa nedovoljno zemlje moći će da dobije zemlju u svojoj neposrednoj okolini; u nekim krajevima uopšte je neće imati u blizini. Većina će zemlju moći da dobije na drugom, udaljenim mestima, kuda se mora preseliti.«¹⁰

Dakako, bilo je to, u uvjetima dok su još trajale oružane borbe za potpuno oslobođenje Jugoslavije, početno oblikovanje konkretnih stajališta o rješavanju pitanja zemlje. Moša Pijade je, čini se, tada smatrao da zemlja u većini treba biti državno vlasništvo. Jednako tako davao je prednost kolektivnom obrađivanju zemlje. Ali, kako je sam pisao, »dok zemlja ne bude potpuno oslobođena mi možemo pripremati, pa dakle i sprovesti agrarnu reformu i kolonizaciju, ali samo donekle.«¹¹

Ali u razmatranju pitanja zemlje težište je ipak stavljeno na podjelu zemlje seljacima u puno privatno vlasništvo. Edvard Kardelj, potpredsjednik Privremene vlade i ministar za Konstituantu, uzimajući pitanje zemlje kao jedan od zadataka koje državne vlasti treba da što brže riješe, pisao je da je dosad »zemlja davana na uživanje, a ne u potpuno privatno vlasništvo, jer su se time htjele izbjeći nepravilnosti u vezi s prebrzim i nedovoljno pripremljenim dijeljenjem«. No, budući da je rat završen, »sada je već vrijeme da se ta zemlja počne dijeliti u potpuno privatno vlasništvo među seljake kojima je zemlja potrebna« (kurz. M. M.). Edvard Kardelj nije napose razrađivao problematiku agrarne reforme, ali je naznačio da »takve mjere pokazuju našim radnim masama da država — i pored vanredno teških privrednih uslova — čini sve što može da bi zadovoljila njihove interese«. »Potrebno je«, zaključuje Edvard Kardelj, »da savezna vlada i zemaljske vlade uzmu u pretres ta pitanja.«¹²

Orijentacija na što brže rješavanje pitanja zemlje zahtijevala je da se što prije definiiraju temeljna načela kako bi se mogli oblikovati i zakonski tekstovi. Intenzivan rad započeo je u ljetnim mjesecima 1945. godine. U lipnju, svega tri mjeseca poslije programske vladine izjave, predsjednik vlade Josip Broz Tito potvrdio je to prilikom posjete Šumadiji. U Mla-

⁹ Isto.

¹⁰ Isto, 231. U tekstu objavljenom u *Radu*, 31. III 1945, ta je problematika prezentirana u nešto razrađenijem obliku. Moša Pijade je, naime, još pisao: »Tu se, međutim, susrećemo s nacionalnim problemima. Mora se voditi računa o prednosti seljaka koji se koloniziraju u nekoj određenoj oblasti, da bi stanovništvo bilo u nacionalnom pogledu što kompaktnije. Nacionalni interesi svakog našeg naroda moraju biti poštovani, čime će se najbolje osigurati i učvrstiti bratstvo naših naroda. U krajevima sa izmešanim stanovništvom slobodnu zemlju treba u načelu da dobije ona narodnost u čijem je vlasništvu ranije bila sada napuštena zemlja. U granicama svake federalne jedinice treba da dobiju zemlju seljaci dorične narodnosti. Ali to, razume se, ne znači da zemlja slobodna u jednoj federalnoj jedinici neće biti na raspolaganju seljacima njene narodnosti, ako oni dolaze iz drugih federalnih jedinica.«

¹¹ *Isti*, Izabrani spisi, n. dj. 231.

¹² *Edvard Kardelj*, Put nove Jugoslavije, Zagreb 1946, 124. (Citat je preuzet iz članka »Snaga narodnih masa« koji je prvi put štampan u *Borbi*, 13. V 1945).

denovcu je rekao: »Što se tiče pitanja agrarne reforme, koje je sada postalo aktuelno, stvaraju se projekti zakona koji će biti definitivno razmotreni vjerojatno u Konstituenti. Kako će taj problem biti riješen, to za sada još ne mogu da izložim. No, *mi to mislimo riješiti vrlo radikalno, potpuno*, tako da se to pitanje više ne ponavlja, kako je bilo u toku pred-ratnih 25 godina. U to budite uvjereni«¹³ (kurz. M. M.).

Razrađeniju koncepciju provođenja agrarne reforme, napose s obzirom na načela stvaranja i raspodjele zemljišnog fonda, iznio je u javnost ponovo Moša Pijade.¹⁴ Polazeći od činjenice da je »glad seljaka za zemljom opšta pojava u celoj državi«, da raspodjela zemljišnih posjeda »mora biti do krajnjih granica mogućnosti revidirana i ispravljena u korist tih tako brojnih masa zemljoradničke sirotinje«, a da se nameće i »velika nacionalna dužnost brige za borce partizanskih odreda i Jugoslovenske armije, za invalide oslobodilačkog rata i za siročad izginulih boraca kojima pripada prvenstvo u dodeljivanju zemlje«, Moša Pijade istakao je da osnovno načelo razdiobe zemlje može biti samo jedno, tj. da »*zemlju može imati samo onaj koji je obrađuje*«¹⁵ (kurz. Moša Pijade). To je značilo da se zemlja mora oduzeti svima koji na njoj ne rade. Uz već konfisciranu zemlju narodnih neprijatelja, prvenstveno pripadnika njemačke narodnosti, sada je, dakle, otvorenije bila nagoviještena eksproprijacija. Dakako, trebalo je definirati što će eksproprijacija sve zahvatiti. Moša Pijade najavljuvao je radikalni pristup, ali su bile ostavljene i mogućnosti za uvažavanje regionalnih posebnosti. »Naša narodna vlast«, pisao je Moša Pijade, »neće zaštićivati samo siromašno seljaštvo, već i srednjeg seljaka koji sa svojom porodicom radi na svome posedu, ali u izvesnoj meri upotrebljava najmljenu radnu snagu. Ali, *od jedne mere na više, gde može biti govora samo o obradi tuđom radnom snagom, zemlja se mora oduzeti u korist zemljišnog fonda* iz kojeg će se dodeljivati siromašnim zemljoradnicima. Koliki će biti maksimum hektara koje može zadržati vlasnik zemlje, ukoliko ispunjava osnovni uslov da je obrađuje snagom svojom i svoje porodice, zavisi od više uslova koji su različiti prema mestu, ali on zakonom može biti određen za svaki kraj prema mesnim uslovima. *Veliki zemljišni posedi moraju dakle biti ukinuti*«¹⁶ (kurz. M. M.). Moša Pijade je, zatim, istakao i dva osnovna načela po kojima će seljaci dobivati zemlju. Prvo, da će zemlju dobivati besplatno sa živim i mrtvim inventarom. Drugo, da će zemlju dobivati u privatno vlasništvo.¹⁷ Dakle, odustalo se od gledišta o dodjeljivanju zemlje na uživanje, bilo pojedincima, bilo skupu obitelji radi zajedničkoga, zadrugarskog obrađivanja.

¹³ Josip Broz Tito, Izgradnja nove Jugoslavije II, knj. I, Beograd 1947, 51. (Govor u Mladenovcu održao je J. Broz Tito 18. VI 1945, a objavljen je u *Borbi*, 19. VI 1945).

¹⁴ U *Borbi*, 20. VI 1945, objavljen je članak »Osnovna načela raspodele zemljišnog fonda«. Članak je potpisan inicijalima M. P. U izabranim spisima Moše Pijade nije objavljen, a nije ni registriran u »Bibliografiji radova Moše Pijade (1945–1957)«, Izabrani spisi, tom I, knj. 5, Beograd 1966. Ali autor je zacijelo Moša Pijade. O tome svjedoče i neki članci u onovremenoj štampi u kojima se citiraju pojedini pasusi članka objavljenog u *Borbi*, a kao autor navodio se Moša Pijade (Usp., npr., članak »Pred agrarnom reformom«, *Naprijed*, 30. VI 1945).

¹⁵ Osnovna načela raspodjele zemljišnog fonda, *Borba*, 20. VI 1945.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

Naravno, predviđalo se da u rukama države ostanu određeni kompleksi zemlje ali »samo onoliko koliko je potrebno za ugledna dobra, za proizvodnju seleksionisanog semena, za ergele i ugledne stočne farme, za poljoprivredne škole i institute, za mašinske stanice, rasadnike itd.«¹⁸ Moša Pijade smatrao je da su to ona osnovna načela koja bi imala vrijediti za čitavu Jugoslaviju i činiti sadržaj okvirnog zakona na osnovi kojega bi bilo, kako zaključuje Moša Pijade, »moguće rešavati agrarno pitanje i u celini i u pojedinim federalnim jedinicama«.¹⁹

2.

Razgraničenje prava savezne vlasti i federalnih jedinica u domeni agrarne reforme i kolonizacije počelo se razmatrati nakon osnivanja Ministarstva kolonizacije u Privremenoj vladi DF Jugoslavije.²⁰ Vidi se to iz Nacrta uputstava za organizaciju Ministarstva kolonizacije koja su bila izrađena u Ministarstvu za Konstituantu 28. travnja 1945. godine i primjedbi koje je Ministarstvo kolonizacije dalo na taj Nacrt.²¹ Prema Nacrtu uputstava, razlikovale su se dvije vrste kolonizacije. Prva je »svesavezna«, tj. kolonizacija koja je imala obuhvatiti cijeli državni teritorij, a druga je »zemaljska«, tj. kolonizacija samo unutar granica jedne federalne jedinice. »Svesavezna« je kolonizacija bila u djelokrugu savezne vlasti koja tu kolonizaciju »planski priprema i sastavlja opšte smernice i opšta načela«. Ministarstvo kolonizacije, u suradnji s organima mjesnih narodnih odbora u federalnim jedinicama, trebalo je organizirati njezino provođenje. »Zemaljska« kolonizacija, odnosno unutrašnja kolonizacija bila je u nadležnosti federalnih jedinica. Dakako, razgraničenja između savezne vlasti i federalnih jedinica nisu bila isključiva. Predviđalo se, naime, da se plan »svesavezne« kolonizacije izgrađuje na »osnovu saglasnosti i pristanka vlasti federalnih jedinica, kako onih iz kojih se preseljava stanovništvo tako i onih na čijoj se teritoriji izvodi kolonizacija«, a plan »zemaljske« kolonizacije morao je opet biti »usklađen sa saveznom planom«.²²

U pogledu agrarne reforme Ministarstvo za Konstituantu smatralo je da savezna vlast »donosi putem opšteg zakonodavstva samo načela i glavne smernice«, a »zakonodavstvo i izvođenje agrarne reforme je u kompetenciji federalnih jedinica«. Bilo je to u skladu s načelom da »sve što se odnosi na zemlju i etnografske odnose treba staviti u kompetenciju federalnih jedinica u okviru opšteg načela i plana koji priprema savezna vlast«.²³ Ministarstvo kolonizacije u primjedbama na Nacrt usvajalo je u

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

²⁰ Ministar kolonizacije bio je Sreten Vukosavljević. O njegovoj ulozi kao ministra kolonizacije usp. *Nikola L. Gačeša*, Prilog proučavanju uloge Sretena Vukosavljevića u provođenju kolonizacije u Vojvodini posle drugog svetskog rata, *Istorijski zapisi*, 1/1975.

²¹ Arhiv Hrvatske, Ostavština dra Zdravka Šantića (dalje: AH, Z. Šantić), kut. 2.

²² Isto.

²³ Isto.

osnovi takvo gledište, a napose je isticalo dva praktičko-politička razloga za što veću samostalnost federalnih jedinica u poslovima agrarne reforme. Prvo, očekivalo se da će agrarna reforma dovesti do »sukoba sa sve tri crkve«. Pri tome se ocjenjivalo da »za našu mladu državu je u svakom pogledu lakše, kada to bude sukob neposredno između federalne jedinice i *svoje* crkve, one crkve, čiji su vernici u toj federalnoj jedinici«. Naime, tako će »crkva mnogo manje moći da iskoristava svoj uticaj na vernike«. Drugo, smatralo se da će federalne jedinice biti »jače« od savezne vlasti u provođenju agrarne reforme. Budući da je zemlja dobivena agrarnom reformom bila namijenjena agrarnim interesima samo u okviru federalne jedinice, vjerovalo se da će vlast federalne jedinice »politički lakše, a oštrije, da vodi politiku stvaranja što većeg zemljišnog fonda agrarne reforme«. Osim toga, vlade federalnih jedinica imat će »jaču i neposredniju podršku narodnih masa za ovu politiku«, ali će istodobno biti i »pod jačim i neposrednijim političkim pritiskom tih masa, te će morati delovati i brže i intenzivnije«. ²⁴

II

Prilike u kojima je valjalo u Hrvatskoj pripremati i provoditi agrarnu reformu i kolonizaciju bile su složene. Obilježavale su ih, uz opće teškoće zbog tek završenog ratnog razaranja, i specifične okolnosti. Uz organizacijske pripreme provođenja agrarne reforme i kolonizacije kao što je, npr., bilo osnivanje odgovarajućih organa, popisi na terenu i slično, trebalo je rješavati i probleme kolonista iz razdoblja okupacije, velikog broja izbjeglica u Slavoniji, poglavito onih iz Bosne i Hercegovine, samovoljnog zauzimanja napuštenih kuća i imanja što su činili starosjedoci u krajevima gdje je bilo takvih posjeda.

Naznačit ću samo neke elemente koji ukazuju na kompleksnost tih problema bez rješenja kojih nije se mogla uspješno i brzo provesti unutrašnja kolonizacija u Hrvatskoj.

1.

Ustaški režim NDH provodio je kolonizaciju s parolom ispravljanja učinjenih grešaka hrvatskom seljaštvu, što je u osnovi značilo preispitivanje ispravnosti ranije donesenih odluka o agrarnim subjektima. ²⁵ Uklapalo se to, također, u politiku terora ustaškog režima. Zavodu za kolonizaciju NDH stavljena je, naime, na raspolaganje u svrhu kolonizacije i sva pokretna i nepokretna imovina iseljenih i odbjeglih, prvenstveno srpskih, obitelji. ²⁶ Inače, težište kolonizacije bilo je usmjereno na Slavoniju i

²⁴ Isto.

²⁵ Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske, 10. 4. 1941. – 10. 4. 1942, Zagreb, 217.

²⁶ *Fikreta Jelić-Butić*, Ustaše i Nezavisna država Hrvatska, Zagreb 1977, 168.

Srijem, a kolonizirale su se ponajviše obitelji iz Hrvatskog zagorja i Dalmacije. Izvjestan intenzitet ta je kolonizacija mogla imati samo 1941. i na početku 1942. godine. U tom razdoblju kolonizirano je »preko 7 500 obitelji s oko 50 000 duša«. ²⁷ Ratne operacije, opća nesigurnost, vojno i političko jačanje narodnooslobodilačkog pokreta zacijelo su zatim djelovali destimulativno na provođenje te aktivnosti u širim razmjerima. ²⁸ Teško je odrediti koliko se koloniziranih obitelji zateklo u Slavoniji u trenutku završetka oružanih operacija u Jugoslaviji. Najvjerojatnije ih je bilo nekoliko tisuća. Podaci prikupljeni potkraj 1945. godine govore o ukupno 2265 obitelji na području okruga Daruvar, Slavonski Brod i Osijek. Iz Hrvatskog zagorja bilo je 1371, a iz ostalih krajeva 894 obitelji. Ali, »postavlja se pitanje, gdje se nalaze ostale obitelji kolonista NDH, kojih je bilo oko 6000 obitelji. Zato bi bilo potrebno prikupiti točne podatke o broju obitelji, koje su se vratile u Zagorje, te broju obitelji, koje lutaju ili su se privremeno smjestile na području okruga Zagreb i Bjelovar«. ²⁹ Naime, osim samostalnog vraćanja kolonista, u prvim trenucima poslije oslobođenja pojavila se u pojedinim kotarima i tendencija da se vraćaju svi kolonista NDH, pa i oni koji su djelovali u narodnooslobodilačkom pokretu. Naravno, takva orijentacija, koja je mogla imati štetne političke, socijalne i ekonomske posljedice, veoma je brzo zaustavljena. Centralni komitet KPH, 12. kolovoza 1945, u brzojavu Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju naznačio je neke pravce postupka s kolonistima NDH: »Odmah obustavite protjerivanje Zagoraca kolonista. Smjestite ih na švapska imanja, ili neka ostanu zajedno u kućanstvu sa Srbima koji se vraćaju na svoja imanja. O. K. Virovitica i drugi protjerali su velik broj Zagoraca od kojih je ogromna većina učestvovala u NOV. Svi oni bit će vraćeni natrag, osigurajte im smještaj na švapskim i ostalim vakantnim posjedima. Javite zašto ste dozvolili proganjanje onih koji su učestvovali u NOB.« ³⁰ Nije, dakako, bilo sporno da prijašnji vlasnici imanja imaju pravo na svoj posjed. Rješenje se zato tražilo u neposrednom dodjeljivanju napuštenih njemačkih imanja, odnosno, kada to nije bilo moguće, preporučavalo se da kolonisti NDH barem privremeno ostanu u kućama sa srpskim obiteljima koje su se vratile, odnosno da radi osiguranja životne egzistencije međusobno dijele urod s polja. ³¹ Jasno, svi koji su surađivali s okupatorima i domaćim izdajicama, koji su svjesno išli u kolonizaciju kao element propagiranja ustaštva, ako nisu bili uhapšeni, morali su napustiti imanja i sami se o sebi brinuti. ³²

²⁷ Spomen-knjiga, n. dj., 217.

²⁸ Branko Petranović, razmatrajući tu problematiku, piše da se »računa da je NDH naselila ukupno 7000 porodica na srpska imanja u Slavoniji i Sremu« (kurz. M. M.), B. Petranović, Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ, Beograd 1964, 65.

²⁹ Arhiv Hrvatske, Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva NRH (dalje: AH, MPŠ), svež. 195. Izvještaj o radu komisije za provedbu kolonizacije Slavonije, Osijek, 17. I 1946.

³⁰ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: A-IHRPH), CK SKH, kut. 1, II/2.

³¹ Dio plana kolonizacije treba provesti još prije zime, *Naprijed*, 6. X 1945.

³² Za takav postupak zalagao se, npr., Okružni komitet KPH za Bjelovar, 5. lipnja 1945, u svom dopisu Centralnom komitetu KPH (A-IHRPH, kut. 2, III/1).

2.

Pred ratnim operacijama Narodnooslobodilačke vojske izbjegli su, povukli se zajedno s Nijemcima i ustašama, ili su ponekad bili odvedeni, stanovnici nekih krajeva Bosne i Hercegovine, najčešće nazivani muhadžirima. Poslije završetka rata najveći ih se dio zadržao na području Slavonije i bjelovarske regije gdje su samovoljno zauzimali napuštene, prazne kuće i imanja. Tako su postali smetnja organiziranom pripremanju kolonizacije, a, osim toga, valjalo je voditi računa i o njihovom političkom opredjeljenju i odnosu prema novoj vlasti.³³

Muhadžira je bilo u Slavoniji oko 4500 obitelji, odnosno blizu 25.000 ljudi. Najviše ih se nalazilo u kotarima Županja (1175 obitelji) i Vinkovci (850), a zatim u Baranji (457). U ostalim kotarima nisu bili tako brojni. U kotaru Đakovo bilo je 311 obitelji, Vukovar 296, Slavonski Brod 296, Bjelovar 242, Daruvar 197, Osijek 141, Slavonska Požega 119, Nova Gradiška 111, Valpovo 80, Donji Miholjac 71, Novska 79 i Podravska Slatina 43 obitelji.³⁴ Budući da nisu nikako mogli steći pravo na kolonizaciju u Hrvatskoj, tj. legalizirati svoj boravak na samovoljno zauzetim posjedima, valjalo ih je vratiti na područje Bosne i Hercegovine. Zahtijevalo je to poduzimanje posebnih organizacijskih mjera i akcija, od prebrojavanja tih obitelji do organiziranja prijevoza, prehrane, odlučivanja što mogu sa sobom ponijeti na povratku i sl. Pripreme za povratak muhadžira poduzimane su, dakako, u dogovoru s odgovarajućim organima vlasti Bosne i Hercegovine, a organizirani i sistematski povratak u željezničkim transportima uslijedio je tek u proljetnim mjesecima 1946. godine.³⁵ Naravno, u Slavoniji i u bjelovarskom području nisu se nalazili samo izbjeglice iz Bosne i Hercegovine. Problem izbjeglica bio je znatno širi. Velika ratna razaranja, posebno u pasivnim krajevima Hrvatske, te teškoće u opskrbi u prvim poslijeratnim danima, uvjetovali su da se stanovništvo svojevoljno, ne čekajući organiziranu kolonizaciju, kretalo prema krajevima za koje se vjerovalo da mogu pružiti bolje životne uvjete. Do sredine 1946. godine registrirano je u Slavoniji i u bjelovarskom kraju 2807 obitelji, odnosno 13.503 izbjeglice porijeklom iz Hrvatske. Najviše ih je bilo iz Dalmacije (7828 osoba) i Like (3214), a zatim s Kor-

³³ Odnos muhadžira, kako su prema arapskom izvorniku nazivani izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, prema narodnoj vlasti, a dakako i obratno, nije bio jednostavan i jedinstven. Bilo je ocjena da su to »porodice okorjelih ustaša«, koje »danas predstavljaju potpuno neproduktivni i narodnoj vlasti neprijateljski raspoloženi element« te da »veliki dio ne usuđuje se vratiti u Bosnu jer su krivci pred narodnim sudom« (Cit. članak u *Naprijed*, 6. X 1945). Ali je bilo i mišljenja da su to »familije možda i pripadnika boraca i pomagača NOB, da je to velika sirotinja, da su goli, bos i bez hrane, a vani zima i zapao snijeg, pa se u pogledu njih ima naročito čovječanski osjećaj, kako se ne bi pravila jedna socijalna nepravda i nezadovoljstvo kod istih, što bi možda dovelo do neželjenih posljedica, a napose dalo maha reakciji, u koju bi možda i ti muhadžiri pripali svojim mišljenjem i kritikom« (AH, MPŠ, svež. 106. Zapisnik sastanka Okružne komisije za agrarnu reformu i kolonizaciju, Slavonski Brod, 11. prosinca 1945).

³⁴ Arhiv Jugoslavije, Fond ustanova agrarne reforme i kolonizacije socijalističkog perioda, 9–61, Godišnji izvještaj o radu na provedbi agrarne reforme i kolonizacije (12. IX 1945 – 30. X 1946).

³⁵ Isto.

duna (795) i Banije (765). Iz ostalih dijelova Hrvatske bilo je ukupno još 1001 izbjeglica. Smjestili su se ponajviše u kotarima Slavonski Brod (395 obitelji), Osijek (392) i Vinkovci (330), a zatim Đakovo (212), Županja (192), Virovitica (218) te u kotaru Bjelovar (270 obitelji).³⁶ Povratak tih izbjeglica nije bio sistematski organiziran. Nastojalo se, naime, ispitati zadovoljavaju li mjerila unutrašnje kolonizacije i, ako je rezultat bio pozitivan, stjecali su pravo kolonista i ušli u kvotu unutrašnjih kolonista regije iz koje su potjecali.

Nisu samo izbjeglice samovoljno zauzimali napuštene kuće u Slavoniji, i uopće u krajevima gdje je takvih bilo. Domaće stanovništvo u tim područjima također je bespravno zauzimalo napuštene posjede. Takvi postupci bili su prilično rasprostranjeni i potkraj 1945. godine zabilježeno je u Slavoniji 4244 bespravno kolonizirane domaće obitelji.³⁷ Znatnim dijelom te su obitelji zauzimale posjede iz »spekulativnih razloga«, tj. napuštale su svoje lošije i manje kuće i zauzimale bolje i veće. Ponekad se događalo da seljaci nisu željeli organizirati popravak i obnavljanje vlastitih uništenih ili oštećenih kuća već su se jednostavno preselili u najbliže nerazrušene, manje oštećene kuće i posjede. U nekim prilikama razdvajale su se dotada jedinstvene obitelji i zasebno zauzimale posjede. Poneki su čak nastojali prisvojiti i obraditi što više zemlje, ne vodeći računa o kriterijima prednosti pojedinih kategorija seljaštva. Dakako, bilo je još i raznih drugih postupaka i motivacija.³⁸ Pridonosio je tome, u nekim prilikama, i rad narodnih odbora.³⁹ Osim toga, i znatno prije početka provođenja organizirane kolonizacije prišlo se u nekim dijelovima Slavonije preseljenju stanovništva iz brdskih u nizinska područja. Preseljavala su se, dakako, ona siromašna sela kojih su stanovnici bili povezani s narodno-oslobodilačkim pokretom.⁴⁰ Stanovnici takvih sela, bez sumnje, zaslužili su da im se pruži odgovarajuća pomoć, ali preseljenjem čitavih sela na napuštena imanja nastajala su ponovo napuštena sela.

³⁶ AH, MPŠ, svež. 120. Izvještaj komisije za preseljenje izbjeglica, Slavonski Brod, 18. srpnja 1946.

³⁷ Isto kao bilj. 29.

³⁸ Npr., u Izvještaju o radu komisije za provedbu kolonizacije Slavonije od 31. listopada 1945. godine, među ostalim, piše: »Najveći i najteži problem na koji se na terenu nailazi, a kojeg će trebati riješiti, jest problem onih, koji su samovoljno uselili u napuštene kuće. To su većinom bivši poljoprivredni radnici i po pustarama (pustaraši) koji nisu imali vlastitih kuća, pa su se smjestili u švapske kuće sačinivši ugovor sa bivšim vlasnicima. Inače ovi nemaju uslova da budu prvenstveno naseljeni, a spomenute ugovore ne treba uzimati u obzir. Uz njih imade i činovnika i drugih koji nemaju potrebe da se koloniziraju već im je potreban stan« (AH, Z. Šantić, kut. 3).

³⁹ Npr., Vilko Videk opisuje, 5. ožujka 1946, u izvještaju sa službenog putovanja samovoljno zauzimanje kuća u vukovarskom području: »To zaposjedanje izvršeno je bilo samovoljno po sadašnjim useljenicima, bilo pak dozvolom mjesnih narodnih odbora, a ima i slučajeva, koji nisu rijetki, da je Kotarska komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju u Vukovaru također davala dozvole za privremeno useljenje« (AH, MPŠ, svež. 108).

⁴⁰ Npr., sela Stari Hrkanovci, Novi Hrkanovci, Ratkov Dol, Borojevci, Đakovačka Breznica, Pauče i druga (AH, Z. Šantić, kut. 2. Izvještaj Okružnom NOO u Slavonskom Brodu, 10. lipnja 1945).

Svi postupci samovoljnog zauzimanja posjeda i preseljenje stanovništva prije utvrđivanja mjerila i izvan planova unosili su elemente anarhičnosti i neodgovornosti u pripremanje kolonizacije. Trebalo je uložiti znatnog truda i pokazati mnogo smisla za rješavanje praktičnih problema ljudi kako bi se nadvladali svi ti činioci usporavanja kolonizacije. Bez rješenja tih problema nije se moglo osigurati njezino brzo i uspješno provođenje u Hrvatskoj.

SUMMARY

CONDITIONS AND CIRCUMSTANCES FOR CARRYING OUT AGRARIAN REFORM AND COLONIZATION IN CROATIA IN 1945

The author proceeds from a viewpoint that the agrarian reform and colonization were important social phenomena at the time of their carrying out. The beginnings of their materialization are found in the National Liberation War already, while the period from forming the Temporary Government of Democratic Federative Yugoslavia to the passing a Law of Agrarian Reform and Colonization was a special phase of a very intensive preparations. The author discusses particularly some questions concerning problems of adopting principal views about carrying out the agrarian reform and the colonization to the beginnings of final discussions concerning the Law, as well as some characteristics of conditions in Croatian villages.

In the first part – the analysis of general views – some conceptions of Moša Pijade, vice-president of Presidency of AVNOJ (Antifascist Council of National Liberation of Yugoslavia) and the president of its legislative committee, brought in articles in *Borba* in March and June 1945, are presented. The author thinks there are certain differences in these views. In the first article, it seems, Moša Pijade put a greater emphasis on the land possessed mostly by the state, given to peasants for the use only, and to the advantages of collective tilling the soil. In the second article stress is on the division of land into a fully private ownership. There follow some views about the competences of central authority and federal units in the affairs of agrarian reform and colonization. In the second part – an account of some characteristics of the conditions in Croatian villages in the eve of the so called internal colonization – questions of the colonists of NDH (Independent State of Croatia), refugees in Slavonija, particularly those from Bosnia and Herzegovina (muhadžiri), and self-willed occupying of abandoned houses and farms are discussed. On the ground of archival materials numerical data are given and dimensions and complexities of these problems are presented, without solutions of which there could be no quick and successful carrying out the internal colonization in Croatia.